

УДК 1(091)

DOI: <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/9-2/15>

Ганна ГНАТОВСЬКА, канд. філос. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0001-9699-1037

e-mail: gmatovskanna@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Василь ХАВРОНЕНКО, канд. філос. наук, доц.

ORCID ID: 0000-0003-0919-6620

e-mail: havronenkovasil@gmail.com

Київський національний університет будівництва і архітектури, Київ, Україна

ЛІНГВІСТИЧНА ПРОБЛЕМАТИКА У ДОСЛІДЖЕННЯХ КИТАЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Вступ. Стаття присвячена аналізу ключових напрямів дослідження можливого впливу специфіки мовної культури Китаю на зміст і характер інтелектуального дискурсу, що розпізнається нами як філософський. Ключовими напрямами аналізу можливого впливу лінгвістичних детермінант на інтелектуальний дискурс Китаю є логіка й онтологія. Увагу дослідників привертає три головних теми: структура судження, семантика лексичних одиниць і специфіка прагматики китайської мови.

Методи. Застосовано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння та опису щодо робіт дослідників китайської філософії, які обстоюють і аргументують плідність вивчення особливостей китайської мови для пояснення причини принципової відмінності актуалізованих в історії китайської філософії проблем від тих, що становили основу розвитку історії філософії у Західному світі.

Результати. Загальноновизнано, що для світосприйняття представників китайської культури, світ є структурним цілим, що складається з елементів, які безперервно взаємодіють у динаміці змін і трансформацій. Віддзеркалення цієї особливості ми знаходимо в семантиці відповідної знакової системи. Полісемія в китайській мові здебільшого відкриває складне й багатозарове "мереживо" асоціативних і корелятивних зв'язків між значеннями, які фактично неможливо аргументувати поза контекстом відповідної культурної традиції вказуючи на певні загальні риси або схожість позначуваного. Аргументованим постає сумнів у типовості, для китайської мовної культури, розуміння денотатів сталими й атомізованими, навіть у тих випадках, коли йдеться про позначення емпірично доступної предметності. Головними специфічними рисами полісемії в китайській мові є цілковита різноманітність позначуваного та відсутність певного підстав для виявлення родо-видового підпорядкування обсягів загальних понять. Це також може бути поясненням того, що ми не знаходимо в історії філософії Китаю цілком очевидного й недискусійного аналогу проблеми універсальності західного зразка.

Висновки. На підставі особливостей китайської мовної культури аргументованими можемо визнати твердження, що, здавалося б, природне розуміння сутності – підмету, як того, що лишається одним і тим самим (принаймні упродовж певного часу), але зазнає змін через свої вияви – присудок (властивості та дії), не є настільки ж необхідним і аксіоматичним для китайських мислителів, як, наприклад, для старогрецьких філософів. Також те, що дієслово "існувати" не виконує в китайській мові роль необхідної копули в судженнях, ми можемо визнати ймовірною причиною відсутності в китайській історії філософії засадничої проблематизації концепту "буття". Загалом контекст уживання певного слова-знака у китайській мові відіграє визначальну роль. Актуалізація того чи іншого значення у висловлюванні формується не лише його інтегрованістю до певного тексту, але і його метою – призначенням, відповідно до конкретної практики застосування. А отже, це може служити поясненням відсутності в історії китайської філософії витокового й аксіоматичного тлумачення істини як абсолютної, тобто незмінної та безвідносної.

Ключові слова: китайська філософія, китайська логіка, китайська онтологія, мова, ієрогліфіка, лінгвістична проблема, знак.

Вступ

Ідеографічні писемності, до яких, зокрема, належать і давньокитайська ієрогліфіка, утілення зв'язку між знаком і значенням, дозволяло зберігати відносну її незмінність незалежно від природних змін і розвитку "усного мовлення" та від розмаїття мов і діалектів, що побували в китайській імперії впродовж її історії. Припущення про вплив специфіки китайської мовної культури й писемності на загальний характер не лише інтелектуального дискурсу цієї країни, але й на особливості функціонування центральної нервової системи її представників, є доволі популярними, але дискусійними.

Мінімальний обсяг ієрогліфів, які має запам'ятати людина для набуття елементарної здатності читати китайською, навіть найпримітивніші тексти, – це декілька тисяч (у середньому від трьох до семи), водночас, словники китайської мови містять десятки тисяч ієрогліфів¹, із яких шляхом поєднання впродовж розвитку китайської писемності були створені слова та вирази, які збагатили лексикон сучасної китайської мови. Якщо освіта, заснована на вивченні фонетичної писемності, передбачає

засвоєння учнем відносно нечисельної кількості знаків, що переважно сягають максимум декількох десятків, то ідеографічна писемність змушує до запам'ятовування незрівнянно більшого обсягу. Цілком очевидно, що це істотно ускладнює освітній процес і обтяжує учня завеликим обсягом інформації, яку слід пасивно й буквально запам'ятовувати, що імовірно може негативно впливати на вияви креативності, якої, як свідчать поширені серед широкого загалу упередження, дещо бракує у східноазійських культурах, сформованих на основі ідеографічної писемності. Однак, ствердження чи заперечення певних узагальнених ознак менталітету китайців – тема надто непевна і дискусійна для наукового дослідження. Цим ми можемо пояснити фактичну відсутність відповідних розвідок у фахових джерелах. Тому припущення щодо впливу мовної культури Китаю на певні загальні риси його громадян, хоч і є жваво обговорюваною серед широкого загалу темою, усе ж не постає як окремий напрям наукових досліджень в історії філософії.

Проблемність методологічного обґрунтування та верифікації теорій, де пояснення специфіки філософських

¹ Напр., 12 томів "Вичерпного словника китайських слів" (кит. 汉语大词典, піньїнь Hànyǔ Dà Cídiǎn), створених у 1986–1994 рр., містять понад 23 тис. головних ієрогліфів.

культур відбувається на основі аналізу особливостей мови та писемності, змушує нас до критичного і подекуди скептичного їх сприйняття. Однак певні міркування, сформовані щодо означеного підходу, заслуговують на ретельне осмислення.

Загалом, у науковому дискурсі сформовано чітке магістральне спрямування досліджень китайської філософської культури, які спрямовані на розв'язання логіко-лінгвістичної проблеми, яку, зокрема, визначають як "A logico-linguistic issue is any issue bearing on the use and intent, meaning and structure of a form of language." (Chung-Ying, 1987, p. 285). Тобто нас цікавить специфіка семантики мовних одиниць, структура суджень і специфіка їхньої писемної фіксації, а також прагматика китайської мови.

Об'єктом нашої розвідки є дослідження, в яких аргументовано плідність вивчення особливостей китайської мови для вивчення китайської філософії.

Мета дослідження – з'ясувати ключові напрями тлумачення можливого впливу специфіки китайської ієрогліфіки на зміст і характер інтелектуального дискурсу китайських мислителів, який розпізнається нами як філософський. Для її успішної реалізації необхідно здійснити цілісний аналіз та порівняння тих вивчень історії китайської філософії, що обстоюють і аргументують визначальний вплив специфіки китайської мовної культури на зміст і характер розмислів її представників.

Джерела. Якщо визначення творчого доробку видатних китайських мислителів Стародавності та Середньовіччя таке, що містить розвиток еристики і семантики, більшість дослідників визнають виправданим, то щодо обґрунтованості виявлення там історії логіки є певні сумніви. Попри суттєві відмінності в обґрунтуванні й поясненні, означеної настанови дотримувались і дотримуються дослідники, позицію яких не можна ігнорувати. Приміром, Джозеф Нідем (Needham, 1956) у праці "Science and Civilisation in China", виявляючи суттєві досягнення у становленні логічних понять у доробку моїстів і представників "Школи імен", визнавав, що вони мали відносно маргінальний характер в історії китайської філософії й повноцінного розвитку не отримали. Водночас, слід визнати численність досліджень, де визначення "китайська логіка" або "логіка в китайській філософії" є ключовими (Willman, 2022). У пошуку логіки в історії китайського інтелектуального дискурсу, дослідники звертаються до пізніх моїстів (Willman, 2018; Graham 1978, Fenrong, Zhang, 2010; Thierry, 2020; Robins 2012; Jialong, Liu, 2007), книги "І цзі" (Hacker, 1993; Ramon 2013; Ma Baoshan, 2019) та "Школи імен" (Fraser, 2020; Chung-Ying, Swain 1970; Fung, Yiu-Ming, 2007; Rieman, 1980).

Схожа ситуація відслідковується і з питанням про уявлення в китайському інтелектуальному дискурсі онтології чи метафізики. Попри неочевидність ствердної відповіді щодо їхньої наявності, маємо численні публікації з відповідними лексемами (Zheng, 2017; Perkins, Franklin 2015, 2019; Bai, Tongdong, 2008; Banka 2011; Chad, 2001; Liu, Loo, 2011; Weber, 2013). Водночас, поширеними є дослідження, де обстоюється настанова або цілковитого заперечення, або наголосу на принциповій специфічності "китайської онтології" (Burik, 2018; Derong, 2011; Chung-Ying, 1990).

Серед розвідок, де розкрито теорії можливого впливу специфіки китайської мови на зміст і характер історії китайської філософії, слід зазначити такі: Холл Д., Еймс Р. (Hall & Ames, 1987), Ченг Чанг Інг (Cheng, Chung-Ying 1987, 1990), Віллман Маршалл Д. (Willman, 2018, 2022), Фрейзер К. (Fraser, 2015, 2020), Кай Чженг (Zheng, 2017,

2020), Чад Хансен (Hansen, 1983, 1985, 2001), Грем А. (Graham, 1986, 1992), Хан Сяоцян (Han, 2009), Кеннік В. (Kennick, 2002), Рошкер Я. (Rošker, 2014, 2015), Харбсмаєр Кр. (Harbsmeier, 1989), Мой Бо (Bo, 1999), Женбін Сон (Sun, 2014).

У вітчизняному науковому співтоваристві китайська філософія привертає увагу багатьох дослідників, але ключовий інтерес становить китайський марксизм (Rudenko, Turenko, 2022; Конверський, Руденко, Соболевський, Крикун, 2023; Кіктенко, 2023), а розвідок, присвячених темі лінгвістичній проблематиці у дослідженнях історії традиційної китайської філософії, ми фактично не знаходимо.

Методи

Методологія історико-філософської розвідки – незмінно актуальна тема для дискусій між тими, хто докладає зусиль для розвитку відповідної галузі наукового знання. Коли ж ми спрямовуємо свій погляд на твори видатних мислителів Китаю, проблеми методологічного обґрунтування їхнього вивчення і тлумачення постають особливо нагальними та складними. Навіть саме визначення "китайська філософія" потребує чіткої та виваженої аргументації. Попри те, що західно-центричне історичистське пояснення процесу розвитку філософської думки втратило панівне становище й актуальність, у науковому дискурсі досі лишаються відкритими питання щодо виправданості вживання поняття філософія у контексті вивчення східно-азійського інтелектуального дискурсу. Одночасно лунали припущення стосовно нагальності пошуку альтернативного визначення філософії саме на підставі вивчення китайського зразка (Hall, & Ames, 1987).

Одна із загальних рис творчого доробку китайських мислителів – невідповідність очікуванням західних дослідників, які бажають побачити ясні обриси предметних сфер таких важливих галузей філософського знання, як логіка та онтологія. Крім актуалізації питання щодо виправданості такого бачення, маємо також спробувати окреслити імовірні причини та чинники, що зіграли визначальну роль у формуванні цієї особливості китайського інтелектуального дискурсу.

Актуальність розвідки специфіки китайської ієрогліфіки для вивчення китайської історії філософії аргументована популярністю теорій впливу мовної культури на характер і тематику філософського дискурсу. Такий підхід реалізований, зокрема, у проєкті вивчення лексикону неперекладностей філософії в Європі, де автори відмежовуються як від "логічного універсалізму", так і від "онтологічного націоналізму" (ЄСФ, 2009, с. 15), пропонуючи збагатити наше розуміння історії західної філософії дослідженням "множинності смислів слова" (ЄСФ, 2009, с. 16) у певних мовах та їхніх відмінностей, виявлених у досвіді перекладацької роботи. Вивчення філософії Сходу особливо гостро унаочнює проблеми неперекладності та принципових відмінностей між мовами світу.

Методологія цього дослідження ґрунтується на принципі поліісторичності філософії та використанні лексеми "китайська філософія" як робочої в контексті даної розвідки. Застосовані загальнонаукові методи аналізу, синтезу, порівняння та опису. Реалізовано міждисциплінарний підхід.

У сучасному китайському лексиконі терміни логіка (кит. 逻辑 Luóji) та онтологія (кит. 本体论 Běntǐlùn) є відносно новітнім здобутком зусиль східноазійських перекладачів західної наукової літератури кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Але попри усталеність їхнього вживання, дискусії щодо їх предметного простору тривають.

Наприклад, зіставляючи китайський термін "бентілу" і старогрецький "онтологія", дослідник Кай Чжен дійшов висновку, що об'єкт дискурсу в китайському та старогрецькому контекстах не збігаються (Zheng, 2017).

Також цей науковець наголошує на необхідності ретельного уточнення й пояснення того, що маєтись на увазі під "даоською метафізикою"? (Zheng, 2020) Не даремно, знаний учений Чад Хансен зауважував, що китайська класична філософія фактично не представлена у форматі метафізичної теорії (Hansen, 1985).

Особлива гострота проблем виявлення й визначення специфіки китайських логіки та онтології природно аргументувала аналіз можливого впливу лінгвістичних детермінант саме у цьому контексті. По суті, ми змушені використовувати підхід подібний до того, який застосовують у філософській компаративістиці. Однак, у нашому випадку, основою для порівняння постають не певні декларовані нами універсальні (тобто такі, що мають бути обов'язково наявними у кожній філософській культурі) концепти або питання, а "західні зразки" засадничої філософської проблематики. Отже, предметом цієї розвідки постає питання: "Чому ні?", тобто чому, наприклад, в історії китайської філософії "довестернізованих" періодів ми не знаходимо, зокрема, теорії силлогізму або засадничої теорії абсолютної істини (Hansen, 1985; Graham, 1986).

Результати

Очевидний зв'язок між міркуванням і висловлюванням змушує визнати, що без аналізу синтаксичної та семантичної структури тієї мови, якою мислить і пише автор, сумнівним є намагання його зрозуміти. У будові речення у класичній китайській мові переважає внутрішній зв'язок між окремими термінами, а морфологічні знаки застосовуються як другорядні та не обов'язкові (Rošker, 2014, s. 27).

Цілком очевидна особливість традиційної ієрогліфіки, що не передбачає знакової фіксації (напр., відмінювання іменників або вказівки на часи дієслів, мали безпосередній вплив на граматику китайської мови, що цілком імовірно позначається на "картину світу" її представників). У сучасній китайській писемності упроваджено використання низки допоміжних знаків (суфікси, прийменники, класифікатори тощо), які істотно посирили інструментарій представлення змістовних "нюансів", однак вагомості впливу зазначеної вище особливості традиційної ієрогліфіки це не спростовує. Також те, що структура судження традиційною китайською не передбачає чітких формальних особливостей знаків, які у ньому відіграють роль того, що вказує на суб'єкт або на його предикати та відсутність виразу "бути" (Graham, 1986, p. 323), спонукає робити припущення про "несприятливість" китайської ієрогліфіки для формування онтологічної та логічної проблематики.

Сяоцян Хань акцентував увагу на відсутності в китайській мові очевидних граматичних ознак для розрізнення підмета та присудка. Він дав критичну оцінку сприйняттю змісту творів китайських мислителів на підставі перекладів англійською, що засновані на типових для європейських мов підмето-присудкових судженнях. (Xiaoqiang, 2009). Загальноновизнано, що зв'язок між підметом і присудком у судженні, де останній є "допоміжним" і "підпорядкованим" першому, не є універсальним для всіх мов. Щодо китайської мови – пропонують замість конструкції підмет – предикат вести мову про конструкцію тема – коментар (Kennick, 2002). З'ясування специфіки типового способу побудови речення у китайській мові неминує спонукає нас до аналізу структури умовиводу або його різновидів, які можуть бути визнані природними й

очікуваними для пояснення міркувань китайських мислителів. Приміром, модель аналогічних умовиводів у китайському дискурсі зазвичай визнається істотно відмінною не лише від давньогрецької, але й санскритської (Rošker, 2015, s. 303).

Питання мовної репрезентації зв'язку між підметом і присудком у реченні – тема, що передовсім цікавить філологів, і звісно, це сфера їхньої компетенції (напр.: Chappell, Creissels, 2020). Визначаючи некоректність надто спрощених висновків щодо китайської мови, мусимо визнати виправданість констатації того, що ми, принаймні, не знаходимо в китайській граматиці настільки ж очевидних ознак розрізнення підмета і присудка й відповідного суб'єктно-предикативного "кістяка" будь-якого судження, як у мовах європейських. Це дозволяє нам визнати коректним припущення про те, що здавалося б природне розуміння сутності – підмета, як того, що лишається одним і тим самим (принаймні впродовж певного часу), але зазнає змін через свої вияви – присудок (властивості та дії), не є настільки ж необхідним і аксіоматичним для східно-азійських культур саме через специфіку їх мов і писемностей.

У китайській мові фактично відсутня копула, яка для європейців постає передовсім як "існувати" або "є", адже там використовуються інші способи виразу суджень, (Rošker, 2015, s. 305), що потребують ретельного вивчення. У світлі тієї ролі, яку для історії західної онтології має питання можливості тлумачення дієслова "існувати", як "знаку предикації" (ЄСФ, 2009, с. 127–139), означений напрям дослідження набуває особливої гостроти для аналізу самої можливості китайської онтології.

Істотна полісемія лексики китайської мови поєднана з омофонією, створює необхідність урахування контексту для відносно точного розуміння, як писемного, так і фонетичного знаків. У класичній китайській мові типовою є ситуація, коли один і той самий ієрогліф має не лише низку можливих різних значень, але за разом може постати і як іменник, і як прикметник, дієслово чи якась інша частина мови (Giles, 1912). Цей факт може бути витлумачений нами як несприятливий для формування теорії загального поняття, що має обсяг, як сукупність денотатів, що можуть бути ним висловлені, та є видовим чи родовим стосовно інших.

Осмислена специфічності значення іменників як слів, якими можливо відповісти на питання: "Що це?", стало основою аристотелівського внеску до теорії загального поняття, роль якої в історії західної філософії складно переоцінити. Знак як загальне поняття і позначувані ним підмети як його обсяг у старогрецькій мові перебувають у зв'язку "одне і багато" та "загальне й унікальне". Цілком очевидно, що ми маємо всі підстави припускати вплив цієї лінгвістичної характеристики на формування, наприклад платонівського вчення про ідеї, аристотелевого пояснення сутності та середньовічної проблеми універсалій. Тлумачення іменників у китайській мові – дискусійна тема. Зокрема Чад Хансен висловив припущення, що їх потрібно пояснювати, використовуючи приклад наявного в англійській лінгвістиці масового іменника (англ. mass-noun). (Hansen, 1983). За такого підходу знак, що вживається у значенні іменника (а як ми зазначали вище, більшість знаків китайської мови можуть бути використані у значенні різних частин мови), перебуває щодо своїх підметів у відношенні "ціле і частини".

Запропонований Хансеном підхід викликав критику та суперечки, що не вщухають й досі. Зокрема, Чен Чан Ін (Chung-Ying, 1987), Роберт Хол і Роджер Еймс (Hall, & Ames, 1987) критикували теорію

масового іменника у китайській мові. Опоненти Хансена запропонували тлумачення, згідно з яким можливо припустити, що іменники означають певну модель – фокус, як у голографії, де визначеність є і очевидною та, водночас, умовною.

Крістоф Гарбсмайєр (Harbsmeier, 1989) акцентував увагу на істотних відмінностях між масовими іменниками в англійській мові та тими прикладами їхнього вживання, які ми знаходимо у класичній китайській літературі. Моу Бо (Mou Bo, 1999) загалом погодився з мереологічним підходом Хансена, але замість масового іменника запропонував використовувати визначення збірного іменника (англ. collective-noun). Кріс Фрейзер (Fraser, 2007, р. 420) наголосив, що попри істотні особливості, функціонування більшості іменників у китайській мові можливо пояснити саме як масові іменники.

Дійсно, складно не погодитись із твердженням, що для світосприйняття представників китайської культури, світ є структурним цілим, що складається з елементів, які безперервно взаємодіють у динаміці змін і трансформацій, тому пояснення значення іменників у китайській мові як таких, що мають сталий і атомізований денотат, є сумнівним. Залишаючи відкритим питання про те, як саме нам варто їх витлумачувати, мусимо погодитись із аргументованістю тези про неможливість віднаходження в цій мові домінування такого типу іменника, який би спонукав до формування тієї теорії загального поняття, з якою ми знайомимось у західних підручниках з логіки.

У розкритті специфіки зв'язку між знаком і позначуваним у китайській мовній культурі складно ігнорувати роль "І цзін" (I цзін. Книга змін, 2018), де представлено складну систему символів, тлумачення яких, як ми зазначали вище, є незмінно актуальною темою не лише для власне китайського інтелектуального дискурсу впродовж тисячоліть, але й для західних дослідників. Однією з цікавих і важливих у контексті теми нашої розвідки особливостей "І цзін" є багатозначність і варіативність пояснення кожного розкритого в цій книзі символу, що утворює надзвичайно складне "мереживо" зв'язків між значеннями, що неможливо пояснити раціонально, тобто поза контекстом представленої тут традиції. Наприклад, триграма цянь (кит. 乾), що утворена з трьох горизонтальних неперервних рисок, залежно від розташування у системі інших символів набуває різного значення, причому тут не йдеться про реферування до певного конкретного позначуваного зафіксованого у своїй визначеності. А йдеться про процес, його пояснення, про опис не лише наявного, але й майбутнього: "Сильна риска – нагорі. Піхатий дракон. Буде каяття." (I цзін. Книга змін, 2018, с. 20) Звісно, поширювати специфіку семантики "І цзін" було б занадто радикально, та, водночас, складно заперечувати "нормативність" цього твору та його вагомий вплив. Тож маємо визнати, що для китайської культури найімовірніше цілком прийнятною є ситуація, коли знак має значення, що одночасно вказує на абсолютно різні значення: живе і неживе, дію та наслідок, минуле й майбутнє. Тобто позначуване певним словом-знаком, нехай навіть кваліфікованим як іменник, фактично неможливо скласти в обсяг, що чітко відповідатиме принципам родовидового підпорядкування. Власне відносно схожу ситуацію було унаочнено в процесі осмислення платонівського вчення щодо штучних предметів його учнями. Причому, "кіт" є видовим поняттям щодо родового поняття "тварина", але коли йдеться про вживання цього слова для висловлювання іграшки, то виявляється, що

"котовість", яка дозволяє впізнати kota у штучній речі, ставить під сумнів родо-видову підпорядкованість обсягу загальних понять. Адже обсяг поняття "кіт" є частково частиною родового поняття "тварина" і частково частиною родового поняття "іграшка". Але принципова характеристика означеного прикладу – наявність "котовості", як певного загального, що має бути притаманним унікальному денотатові, аби ми розпізнавали його "котом". І зовсім інша ситуація складається, коли ми згадаємо, що ієрогліфи в традиційній китайській мові мають не лише різні денотати, але й денотати, що між собою не схожі та їх зв'язок, який здається розпізнати лише представник відповідної мовної культури. І цей аспект не варто ігнорувати у пошуку відповіді на питання, чому в історії китайської філософії ми не знаходимо цілком очевидного і недискусійного аналогу проблеми універсальності західного зразка.

Для більш глибокого розуміння типу міркувань, притаманного китайській класичній літературі, Яна Рошкер запропонувала орієнтуватися на поняття паралелізму (Rošker, 2014, s. 38), яке часто актуалізують знавці китайської літератури у своїх дослідженнях. (Костанда, 2015). Зв'язок – зіставлення між явищами і предметами, які, здавалося б, не є буквально взаємопов'язаними у фізичному світі, може бути витлумачений нами, як вияв згаданої вище особливості китайської культури, де сприйняття світу як цілісності, пронизаної багатозначним "мереживом" відносин кожного предмета і явища, знайшло своє втілення або має своєю причиною специфіку семантики лексики китайської мови.

Загалом, теза про прагматизм китайської філософії, у світлі досліджуваної нами теми, набуває особливого сенсу (Hansen, 1985). Контекст застосування відіграє настільки вагому роль, що переважає "приватну" смислову та змістовну наповненість конкретного слова-знака. Останній, таким чином, постає як "поліфункціональний інструмент", що може бути використаний у різний спосіб залежно від мети висловлювання – дії. Розуміння цієї особливості китайської мови поглиблює нашу здатність пояснення конфуціанського принципу "Чжен мін" (кит. 正名 zhèngmíng) (Бокал, Гордієнко, 2016). Ідеться не про відповідність знаку позначуваному, як про критерій оцінки істинності висловлювання, а про ситуативну "корисність" його застосування у тій чи іншій ситуації залежно від цілепокладання.

На думку Женьбінь Суна, специфіка представленої передовсім у стародавній даоській літературі китайської прагматики має навіть дещо спільне із сучасними філософськими міркуваннями західних мислителів. (Sun, 2014). Виявлене в практичних діях спростування доречності вживання того чи іншого слова, на думку Грахама (Graham, 1992, р. 207), компенсується спонтанним корелятивним перемиканням, адже кожен термін-ієрогліф має не лише істотне розмаїття варіантів актуалізованих значень, але й значний спектр корелятивних зв'язків з іншими так само полісемічними знаками.

Дискусія і висновки

Ключовими напрямками аналізу можливого впливу лінгвістичних детермінант на інтелектуальний дискурс Китаю є логіка й онтологія. Увагу дослідників привертає три головних теми: структура судження, семантика лексичних одиниць і специфіка прагматики китайської мови.

Важливими для пояснення специфіки історії китайської філософії визначено такі характеристики її мовної культури:

- у традиційній ієрогліфіці не має чітких формальних вказівників для знаків, які у судженні відіграють роль суб'єкта або предиката та відсутні очевидні граматичні ознаки для розрізнення підмета та присудка;
- у реченнях традиційною китайською мовою копула не є не необхідною й фактично відсутнє вживання виразу "бути";
- дискусійним є питання тлумачення іменників, що переважають у китайській мові, однак більшість дослідників згодні у їхній принциповій специфічності та відмінності від тих, що домінують у європейських мовах;
- полісемія термінів китайської мови не лише відкриває значний обшир розмаїття значень, закріплених за кожним знаком, але й інтегрує його до надзвичайно складної структури смислових і змістовних зв'язків та асоціацій, що є зрозумілими і відомими лише представникам відповідної культури.

На підставі означених особливостей китайської мовної культури аргументованими можемо визнати твердження, що, здавалося б, природне розуміння сутності – підмета, як того, що залишається одним і тим самим (принаймні упродовж певного часу), але зазнає змін через свої вияви – присудок (властивості й дії), не є настільки ж необхідним і аксіоматичним для китайських мислителів, як для, наприклад, старогрецьких філософів. Також, те, що дієслово "існувати" не виконує в китайській мові роль необхідної копули в судженнях, ми можемо визнати імовірною причиною відсутності в китайській історії філософії витокової проблематизації концепту "буття".

Загально визнано, що для світосприйняття представників китайської культури світ є структурним цілим, що складається з елементів, які безперервно взаємодіють у динаміці змін і трансформацій, віддзеркалення цієї особливості ми знаходимо в семантиці відповідної знакової системи. Полісемія в китайській мові здебільшого відкриває складне й багатопланове "мереживо" асоціативних і корелятивних зв'язків між значеннями, які фактично неможливо аргументувати раціонально (в сократівському дусі), тобто поза контекстом відповідної культурної традиції, просто вказуючи на певні загальні риси або схожість позначуваного. Аргументованим постає сумнів у типовості, для китайської мовної культури, розуміння денотатів сталими й атомізованими, навіть у тих випадках, коли йдеться про позначення емпірично доступної предметності. Головними специфічними ознаками полісемії в китайській мові є цілковита різномірність позначуваного та відсутність прозорих підстав для виявлення родовидового підпорядкування об'єктів загальних понять. Це також може служити поясненням того, що ми не знаходимо в історії філософії Китаю цілком очевидного й недискусійного аналога проблеми універсалій західного зразка.

Загалом контекст уживання певного слова-знака у китайській мові відіграє визначальну роль. Актуалізація того чи іншого значення у висловлюванні формується не лише його інтегрованістю до певного тексту, але й його метою – призначенням відповідно до конкретної практики застосування. А отже, це може бути поясненням відсутності в історії китайської філософії витокового й аксіоматичного тлумачення істини як абсолютної, тобто незмінної й безвідносної.

Внесок авторів: Ганна Гнатовська – наукове керівництво дослідженням; методологія; валідація даних; наукове редагування тексту рукопису; Василь Хавроненко – проведення дослідження; збір обробка та узагальнення даних; опрацювання джерел; написання основного тексту рукопису, формулювання висновків.

Список використаних джерел

- Бокал, Г., & Гордієнко, О. (2016). Логіко-семантичні основи принципу "Чжен мін" в ранньому конфуціанстві. *Глея: науковий вісник*, 114, 161–165.
- Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Т. 1. (2009). ДУХ І ЛІТЕРА.
- Кітченко, В. О. (2023). Філософія Славоя Жижека в дослідженнях китайських учених: між марксизмом та психоаналізом. *Східний світ*, 1 (118), 183–198. <https://doi.org/10.15407/orientw2023.01.183>
- Конверський, А., Руденко, С., Соболевський, Я., & Крикун, В. (2022). Методологія дослідження основ китайського марксизму та його соціокультурних наслідків. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 6, 35–39.
- Костанда, І. О. (2015). Особливості вживання паралелізму у змісті китайських романів XIV–XVI ст. (на прикладі роману "Трицарство"). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*, 15 (2), 84–86.
- Bai, T. (2008). An Ontological Interpretation of you (Something) (有) and wu (Nothing) (无) in the Laozi. *Journal of Chinese Philosophy*, 35 (2), 339–351.
- Banka, R. (2011). Ontological Intuitions and Their Interpretational Problems. In Y. Escande, C. Li, & V. Shen (Eds.), *Inter-Culturality and Philosophic Discourse* (pp. 81–95). Cambridge Scholars.
- Burik, S., (2018). Logos and Dao Revisited: A Non-Metaphysical Interpretation. *Philosophy East and West*, 68 (1), 23–41.
- Chad, H. (1985). Chinese Language, Chinese Philosophy, and "Truth". *The Journal of Asian Studies*, 44 (3), 491–519.
- Chad, H. (1983). Language and Logic in Ancient China. Ann Arbor: University of Michigan.
- Chad Hansen, (2001). Metaphysical and Moral Transcendence in Chinese Thought. In B. Mou (Ed.), *Two Roads to Wisdom?: Chinese and Analytic Philosophical Traditions* (pp. 197–227). La Salle, IL: Open Court.
- Chappell, H. & Creissels, D. (2019). Topicality and the typology of predicative possession. *Linguistic Typology*, 23(3), 467–532. <https://doi.org/10.1515/lingty-2019-0016>.
- Cheng, C. Y., & Swain, R. H. (1970). Logic and Ontology in the Chih Wu Lun of Kung-sun Lung-Tzu. *Philosophy East and West*, 20 (2), 137–154.
- Cheng, C. Y. (1990). Chinese Metaphysics as Non-Metaphysics: Confucian and Daoist Insights into the Nature of Reality. In R. E. Allinson (Ed.), *Understanding the Chinese Mind* (pp. 167–208). Oxford University Press.
- Cheng, C. Y. (1987). Logic and Language in Chinese Philosophy. *Journal of Chinese Philosophy*, 14, 285–307.
- Derong Chen, (2011). Metaphorical Metaphysics in Chinese Philosophy: Illustrated with Feng Youlan's New Metaphysics. Lexington Books.
- Fraser, C. (2015). Language and Logic in the Xunzi. In E. Hutton (Ed.), *Dao Companion to Xunzi* (pp. 291–321). Springer.
- Fraser, C. (n. d.). (2020). School of Names. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/school-names/>
- Fung, Y. M. (2007). A Logical Perspective on 'Discourse on White-Horse'. *Journal of Chinese Philosophy*, 34 (4), 515–536.
- Giles, H. A. (1912). Chinese-English dictionary. Kelly & Walsh.
- Graham, A. C. (1986). Being in Western Philosophy Compared with Shi/Fei and Yu/Wu. *Chinese Philosophy*, 78–112.
- Graham, A. C. (1978). Later Mohist Logic, Ethics and Science. Chinese University Press.
- Graham, A. C. (1992). Unreason within Reason: essays on the outskirts of rationality. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57(2), 413–414.
- Hacker, E. (1993). The I Ching Handbook: A Practical Guide to Personal and Logical Perspectives from the Ancient Chinese Book of Changes. Paradigm Pubns.
- Hall, D., & Ames, R. (1987). Thinking Through Confucius. SUNY Press.
- Han, X. (2009). Maybe There Are No Subject-Predicate Sentences in Chinese. *Dao*, 8, 277–287.
- Harbsmeier, C. (1989). Marginalia Sino-logica. In R. E. Allinson (Ed.), *Understanding the Chinese Mind: the Philosophical Roots* (pp. 125–166). Oxford University Press.
- Kai, Z. (2017). Ontology and Metaphysics in Chinese Philosophy. *Frontiers of Philosophy in China*, 12 (3), 408–428.
- Kai, Z. (2020). The Metaphysics of Philosophical Daoism. Routledge.
- Kennick, W. E. (2002). Moore on Existence and Predication GE Moore. In A. Ambrose & M. Lazerowitz (Eds.), *Essays in Retrospect* (Muirhead Library of Philosophy) (pp. 160–193). Routledge.
- Liu, F., & Zhang, J. (2010). New Perspectives on Moist Logic. *Journal of Chinese Philosophy*, 37 (4), 605–621.
- Liu, J. (2011). Reconstructing Chinese Metaphysics. *Journal of East-West Thought*, 1 (1), 151–63.
- Ma, B. (2019). Cosmology and logic in the dao of changes. University of Hawaii Press.
- Mou, B. (1999). The Structure of the Chinese Language and Ontological Insights: A Collective-Noun Hypothesis. *Philosophy East and West*, 49, 45–62.
- Needham, J. (1956). Science and Civilisation in China. Volume 2: History of scientific thought. University Press, 163–203.
- Perkins, F. (2019). *Metaphysics in Chinese Philosophy*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/chinese-metaphysics/>

- Perkins, F. (2015). What is a Thing (wu 物)? In C. Li & F. Perkins (Eds.), *The Problem of Individuation in Early Chinese Metaphysics* (pp. 54–68). Cambridge University Press.
- Ramon, A. (2013). *The Logic of Chance: A New Approach to I Ching Interpretation for Decision Making*. Create Space. Independent Publishing Platform.
- Rieman, F. (1980). Kung-sun Lung, Designated Things, and Logic. *Philosophy East and West*, 30(3), 305–319.
- Robins, D. (2012). Names, Cranes, and the Later Mohists and Logic. *Journal of Chinese Philosophy*, 39(3), 369–385.
- Rošker, J. (2015). Classical Chinese Logic. *Philosophy Compass*, 10(5), 301–309.
- Rošker, J. (2014). Specific features of Chinese logic: Analogies and the problem of structural relations in Confucian and Mohist discourses. *Synthesis philosophica*, 29(1), 23–40.
- Rudenko, S., Turenko, V., Petrenko, I., Yarmolitska, N., Vilkov, V., & Horbatenko, V. (2023). Philosophical and anthropological issues in Chinese Marxism: key ideas and concepts. *Synesis*, 2, 278–289.
- Thierry, L. (2020). Logical Thought in Mohism and Later Mohism. *Dao Companions to Chinese Philosophy*, 12, 253–283.
- Weber, R. (2013). Why Talk about Chinese Metaphysics? *Frontiers of Philosophy in China*, 8(1), 99–119.
- Willman, M. D. (2022). Logical Analysis and Later Mohist Logic: Some Comparative Reflections. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/chinese-logic-language/>
- Willman, M. D. (2018). Logical Analysis and Later Mohist Logic: Some Comparative Reflections. In B. Mou (Ed.), *Chinese Philosophy: Critical Concepts in Philosophy* (pp. 53–77). Routledge.
- Zhang, J., & Liu, F. (2007). Some Thoughts on Mohist Logic. In J. van Benthem, S. Ju, & F. Veltman (Eds.), *A Meeting of the Minds: Proceedings of the Workshop on Logic, Rationality and Interaction* (pp. 85–102). College Publications.
- Zhenbin, S. (2014). *Language, Discourse, and Praxis. Ancient China*. Springer.
- References**
- Bokal H., Hordiyenko O. (2016). Logico-semantic foundations of the principle "Zheng Min" in early Confucianism. *Hileya: Scientific Bulletin*, 114, 161–165 [in Ukrainian].
- Kiktenko, V. (2023). Slavoj Žižek's Philosophy in the Researches of Chinese Scholars: Between Marxism and Psychoanalysis. *The World of the Orient*, 1(118), 183–198 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15407/orientw.2023.01.183>
- Konverskyi, A., Rudenko, S., Sobolievskyi, Y., & Krykun, V. (2022). Research methodology foundations of chinese marxism and its sociocultural implications. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(6), 35–39 [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2022/6-6/13>.
- Kostanda I. (2015). Features the use of parallelism in the content of Chinese novels XIV–XVI centuries (the novel "Romance of Three Kingdoms"). *International Humanitarian University Herald. Philology*, 15(2), 84–86 [in Ukrainian].
- Bai, T. (2008). An Ontological Interpretation of you (Something) (有) and wu (Nothing) (无) in the Laozi. *Journal of Chinese Philosophy*, 35(2), 339–351.
- Banka, R. (2011). Ontological Intuitions and Their Interpretational Problems. In Y. Escande, C. Li, & V. Shen (Eds.), *Inter-Culturality and Philosophic Discourse* (pp. 81–95). Cambridge Scholars.
- Burik, S. (2018). Logos and Dao Revisited: A Non-Metaphysical Interpretation. *Philosophy East and West*, 68(1), 23–41.
- Chad, H. (1985). Chinese Language, Chinese Philosophy, and "Truth". *The Journal of Asian Studies*, 44(3), 491–519.
- Chad, H. (1983). *Language and Logic in Ancient China*. University of Michigan.
- Chad Hansen, (2001). Metaphysical and Moral Transcendence in Chinese Thought. In B. Mou (Ed.), *Two Roads to Wisdom?: Chinese and Analytic Philosophical Traditions* (pp. 197–227). Open Court.
- Chappell, H. & Creissels, D. (2019). Topicality and the typology of predicative possession. *Linguistic Typology*, 23(3), 467–532. <https://doi.org/10.1515/lingty-2019-0016>.
- Cheng, C. Y., & Swain, R. H. (1970). Logic and Ontology in the Chih Wu Lun of Kung-sun Lung-Tzu. *Philosophy East and West*, 20(2), 137–154.
- Cheng, C. Y. (1990). Chinese Metaphysics as Non-Metaphysics: Confucian and Daoist Insights into the Nature of Reality. In R. E. Allinson (Ed.), *Understanding the Chinese Mind* (pp. 167–208). Oxford University Press.
- Cheng, C. Y. (1987). Logic and Language in Chinese Philosophy. *Journal of Chinese Philosophy*, 14, 285–307.
- Derong Chen, (2011). *Metaphorical Metaphysics in Chinese Philosophy: Illustrated with Feng Youlan's New Metaphysics*. Lexington Books.
- Fraser, C. (2015). Language and Logic in the Xunzi. In E. Hutton (Ed.), *Dao Companion to Xunzi* (pp. 291–321). Springer.
- Fraser, C. (n. d.). (2020). School of Names. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/school-names/>
- Fung, Y. M. (2007). A Logical Perspective on 'Discourse on White-Horse'. *Journal of Chinese Philosophy*, 34(4), 515–536.
- Giles, H. A. (1912). Chinese-English dictionary. Kelly & Walsh.
- Graham, A. C. (1986). Being in Western Philosophy Compared with Shi/Fei and Yu/Wu. *Chinese Philosophy*, 78–112.
- Graham, A. C. (1978). Later Mohist Logic, Ethics and Science. Chinese University Press.
- Graham, A. C. (1992). Unreason within Reason: essays on the outskirts of rationality. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57(2), 413–414.
- Hacker, E. (1993). *The I Ching Handbook: A Practical Guide to Personal and Logical Perspectives from the Ancient Chinese Book of Changes*. Paradigm Pubns.
- Hall, D., & Ames, R. (1987). *Thinking Through Confucius*. SUNY Press.
- Han, X. (2009). Maybe There Are No Subject-Predicate Sentences in Chinese. *Dao*, 8, 277–287.
- Harbsmeier, C. (1989). Marginalia Sino-logica. In R. E. Allinson (Ed.), *Understanding the Chinese Mind: the Philosophical Roots* (pp. 125–166). Oxford University Press.
- Kai, Z. (2017). Ontology and Metaphysics in Chinese Philosophy. *Frontiers of Philosophy in China*, 12(3), 408–428.
- Kai, Z. (2020). *The Metaphysics of Philosophical Daoism*. Routledge.
- Kennick, W. E. (2002). Moore on Existence and Predication GE Moore. In A. Ambrose & M. Lazerowitz (Eds.), *Essays in Retrospect (Muirhead Library of Philosophy)* (pp. 160–193). Routledge.
- Liu, F., & Zhang, J. (2010). New Perspectives on Moist Logic. *Journal of Chinese Philosophy*, 37(4), 605–621.
- Liu, J. (2011). Reconstructing Chinese Metaphysics. *Journal of East-West Thought*, 1(1), 151–163.
- Ma, B. (2019). *Cosmology and logic in the dao of changes*. University of Hawaii Press.
- Mou, B. (1999). The Structure of the Chinese Language and Ontological Insights: A Collective-Noun Hypothesis. *Philosophy East and West*, 49, 45–62.
- Needham, J. (1956). *Science and Civilisation in China. Volume 2: History of scientific thought*. University Press.
- Perkins, F. (2019). *Metaphysics in Chinese Philosophy*. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/chinese-metaphysics/>
- Perkins, F. (2015). What is a Thing (wu 物)? In C. Li & F. Perkins (Eds.), *The Problem of Individuation in Early Chinese Metaphysics* (pp. 54–68). Cambridge University Press.
- Ramon, A. (2013). *The Logic of Chance: A New Approach to I Ching Interpretation for Decision Making*. Create Space. Independent Publishing Platform.
- Rieman, F. (1980). Kung-sun Lung, Designated Things, and Logic. *Philosophy East and West*, 30(3), 305–319.
- Robins, D. (2012). Names, Cranes, and the Later Mohists and Logic. *Journal of Chinese Philosophy*, 39(3), 369–385.
- Rošker, J. (2015). Classical Chinese Logic. *Philosophy Compass*, 10(5), 301–309.
- Rošker, J. (2014). Specific features of Chinese logic: Analogies and the problem of structural relations in Confucian and Mohist discourses. *Synthesis philosophica*, 29(1), 23–40.
- Rudenko, S., Turenko, V., Petrenko, I., Yarmolitska, N., Vilkov, V., & Horbatenko, V. (2023). Philosophical and anthropological issues in Chinese Marxism: key ideas and concepts. *Synesis*, 2, 278–289.
- The Vocabulary of European Philosophies (2009). Vol. 1. DUH I LITERA [in Ukrainian].
- Thierry, L. (2020). Logical Thought in Mohism and Later Mohism. *Dao Companions to Chinese Philosophy*, 12, 253–283.
- Weber, R. (2013). Why Talk about Chinese Metaphysics? *Frontiers of Philosophy in China*, 8(1), 99–119.
- Willman, M. D. (2022). Logical Analysis and Later Mohist Logic: Some Comparative Reflections. The Stanford Encyclopedia of Philosophy. <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/chinese-logic-language/>
- Willman, M. D. (2018). Logical Analysis and Later Mohist Logic: Some Comparative Reflections. In B. Mou (Ed.), *Chinese Philosophy: Critical Concepts in Philosophy* (pp. 53–77). Routledge.
- Zhang, J., & Liu, F. (2007). Some Thoughts on Mohist Logic. In J. van Benthem, S. Ju, & F. Veltman (Eds.), *A Meeting of the Minds: Proceedings of the Workshop on Logic, Rationality and Interaction* (pp. 85–102). College Publications.
- Zhenbin, S. (2014). *Language, Discourse, and Praxis. Ancient China*. Springer.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.23
Прорецензовано / Revised: 11.12.23
Схвалено до друку / Accepted: 18.12.23

Hanna HNATOVSKA, PhD (Philos.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0001-9699-1037
e-mail: gnatovskanna@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Vasyl HAVRONENKO, PhD (Philos.), Assoc. Prof.
ORCID ID: 0000-0003-0919-6620
e-mail: havronenkovasil@gmail.com
Kyiv National University of Construction and Architecture of Kyiv, Kyiv, Ukraine

LINGUISTIC PROBLEMS IN THE INVESTIGATION OF CHINESE PHILOSOPHY

B a c k g r o u n d . *The article is devoted to the analysis of the key directions of the study of the possible influence of the specifics of Chinese language culture on the content and nature of intellectual discourse, which is recognized as philosophical. Logic and ontology are the key areas of analysis of the possible influence of linguistic determinants on the intellectual discourse of China. Three main topics that attract the attention of researchers are the structure of judgment, the semantics of lexical units, and the specificity of the pragmatics of the Chinese language.*

M e t h o d s . *The author applied general scientific methods of analysis, synthesis, comparison and description of the works of researchers of Chinese philosophy, which justify and argue the fruitfulness of studying the peculiarities of Chinese language to explain the reasons of the fundamental difference between the problems actualized in the history of Chinese philosophy and those that formed the basis of the development of the history of philosophy in the Western world.*

R e s u l t s . *It is generally accepted that for the worldview of representatives of Chinese culture, the world is a structural whole, consisting of elements that continuously interact in the dynamics of changes and transformations, we find a reflection of this feature in the semantics of the corresponding symbolic system. Polysemy in the Chinese language mostly reveals a complex and multi-layered "web" of associative and correlative connections between meanings, which in fact cannot be argued outside the context of the relevant cultural tradition indicating common features or similarities of the signified. The doubt about the typicality of understanding the denotations as fixed and atomized for the Chinese language culture is reasonable, even in those cases when it comes to the designation of empirically accessible objectivity. The main specific features of polysemy in the Chinese language are the complete heterogeneity of what is signified, and the lack of transparent grounds for identifying the genus-species subordination of the scope of general concepts. This can also serve as an explanation for the fact that we do not find a completely obvious and non-disputable analogue of the problem of universals of the Western model in the history of Chinese philosophy.*

C o n c l u s i o n s . *Based on the peculiarities of the Chinese language culture, we can recognize as a reasonable a statement that the seemingly natural understanding of the essence – the subject, as something that remains the same (at least for a certain time), but it undergoes some changes through its manifestations – a predicate (properties and actions). It is not as necessary and axiomatic for Chinese thinkers as, for example, for ancient Greek philosophers. In addition, we can recognize the fact that the verb "to exist" does not fulfill the role of a necessary copula in judgments in the Chinese language, as a probable reason for the lack of fundamental problematization of the concept of "being" in the Chinese history of philosophy. In general, the context of the use of a certain word-sign in the Chinese language plays a determining role. The actualization of one or another meaning in an expression is formed not only by its integration into a certain text, but also by its purpose in accordance with the specific practice of application. Therefore, this can serve as an explanation for the absence of an original and axiomatic interpretation of truth as absolute, that is, unchanging and non-relative in the history of Chinese philosophy.*

K e y w o r d s : *Chinese philosophy, Chinese logic, Chinese ontology, language, hieroglyphics, linguistic problem, symbol.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.